

گل نبشته‌ها و باروی تخت جمشید

• سید مهدی موسوی نیا
کارشناس ارشد باستان‌شناسی

- گل نبشته‌های باروی تخت جمشید
- دکتر عبدالمجید ارفعی
- تهران، مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، چاپ اول: ۱۳۸۸

دکتر عبدالمجید ارفعی در شهریور ماه سال ۱۳۱۸ شمسی در کنار کوه «گنو» در بندرعباس دیده به جهان گشود. تحصیلات دوره‌ی ابتدایی تا پایان متوسطه را در شهرهای بندرعباس، یزد و تهران گذراند. سپس به ادامه‌ی تحصیل در رشته‌ی ادبیات در مدرسه‌ی دارالفنون پرداخت و پس از قبولی در کنکور، به دانشکده‌ی ادبیات فارسی وارد شد و در سال ۱۳۴۴ شمسی به دانشگاه پنسیلوانیای آمریکا رفت و به یادگیری زبان‌های اکدی و عیلامی در آن‌جا پرداخت. آشنایی و علاقه‌ی او به زبان عیلامی در این دانشگاه باعث شد که برای یادگیری بهتر زبان عیلامی راهی دانشگاه شرق‌شناسی شیکاگو شود و با استاد مطرح زبان عیلامی، دکتر هلک آشنا و نزد این استاد به یادگیری زبان عیلامی بپردازد. آشنایی ارفعی با گل نبشته‌های یافت‌شده در تخت جمشید، در این دانشگاه زمینه‌ی انتخاب رساله‌ی دکترای وی تحت عنوان «زمینه‌های جغرافیایی فارس بر اساس گل نبشته‌های تخت جمشید» شد که در سال ۱۳۵۳ شمسی نیز از آن دفاع کرد. ارفعی در این سال به ایران بازگشت و تا سال ۱۳۸۲ شمسی با موزه‌ی ملی ایران همکاری داشت. سپس به شوش و تخت جمشید رفت و کارهای پژوهشی متعددی انجام داد. از جمله پژوهش‌ها و فعالیت‌های دکتر ارفعی می‌توان به چاپ کتاب فرمان کوروش بزرگ (منشور کوروش)، چاپ کتاب گل نبشته‌های باروی تخت جمشید، همکاری با بنیاد پارسه پاسارگاد در خواندن کتیبه‌های خزانه‌ی تخت جمشید، ترجمه‌ی متن‌های حقوقی بین‌النهرین از روی کتیبه‌ها، و راه‌اندازی تالار کتیبه‌های موزه‌ی ملی ایران اشاره کرد.

کتاب حاضر، که در مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی) چاپ شده است، دومین جلد از مجموعه گل نبشته‌های باروی تخت جمشید است که در کاوش‌های سال‌های ۱۳۱۳-۱۳۱۲ هجری توسط هرتسفلد در دو اتاق در استحکامات شمال شرقی تخت جمشید یافت شدند. این گل نبشته‌ها، همان‌طور که در کتاب دیده می‌شود، سندهای امور مالی ایالت فارس در سال‌های سیزدهم (۵۰۹ ق.م) تا بیست و هشتم (۴۹۴ ق.م) پادشاهی داریوش بزرگ را دربرمی‌گیرد و آگاهی بسیاری از آن‌چه در زمان داریوش در ایالت فارس می‌گذشته (محدوده‌ای که کم و بیش همانند ایالت فارس در زمان ساسانیان را درمی‌گرفته)، به ما می‌دهد: جابه‌جایی کالا (چون گندم، جو، آرد، شراب، آبجو و برخی میوه‌ها چون توت و امرو و چهارپایانی چون بز، گوسفند و گاو)، دریافت، ذخیره‌سازی برای

«در سال ۱۳۴۹ هجری هنگامی که برای استفاده از تعطیلات تابستانی راهی ایران بودم، شادروان ریچارد هلک (Richard T. Hallock) از من، شاگرد خویش خواستند تا برخی از این ۱۵۰ گل نوشته را که شادروان جورج کامرون خوانده بودند، بازنگری کنم و سه صفحه از تصحیح‌های پیشنهادی خود را در اختیار نگارنده نهادند» (سرآغاز).

این چنین است که پژوهش حاضر به پیشنهاد استاد هلک به دکتر ارفعی شروع و مقدمه‌ای برتألیف دومین پژوهش مرتبط با گل نوشته‌های تخت جمشید شد.

گل نوشته‌های فوق به همراه تعداد دیگری از گل نوشته‌های تخت جمشید موجود در موزه‌ی ایران باستان، و یکی از گل نوشته‌های حرف‌نویسی شده توسط دکتر کامرون به سال ۱۹۵۷ میلادی، محور اصلی پژوهش حاضر است.

کتاب مذکور، همان‌طور که در ادامه دیده می‌شود، بدون فصل‌بندی است و بخش اعظم آن توضیح ویژگی‌های گل نوشته‌های باروی تخت جمشید، گروه مت‌ها و تصاویر گل نوشته‌هاست. در ابتدای کتاب نیز به ارائه‌ی یک سری نقشه‌ها، زبان، و دستور زبان عیلامی هخامنشی پرداخته شده است. نویسنده در اولین مبحث این کتاب تحت عنوان «پیشگفتار» به چگونگی کشف الواح فوق و دیگر الواح مکشوف از کاوش‌های باستان‌شناسی تخت جمشید می‌پردازد. در ادامه به تاریخچه‌ی این کشفیات و مطالعاتی که قبل از کتاب حاضر در باب این گل نوشته شده است پرداخته و در این قسمت به نقش برخی از این دانشمندان که در رمزگشایی این گل نوشته‌ها مؤثر بوده‌اند تأکید می‌کند. هم‌چنین به روش کاری خود و چگونگی مطالعه و بررسی بر روی این گل نوشته‌ها می‌پردازد و به ارائه‌ی شیوه‌ی تقسیم‌بندی مطالب خود پرداخته است. در ادامه و در مبحثی جداگانه تحت عنوان «زبان» به معرفی زبان عیلامی گل نوشته‌ها و تاریخچه این زبان می‌پردازد. (ص ۱۹). بعد از

مصرف انسان و دام و نیز بذر برای کاشت، پرداخت دستمزد به کارگران دولتی، از شاه گرفته تا خدمتکاران و نیز چهارپایان مستقر در محل و یا در حال سفر، پرداخت هزینه‌های سفر و نیز نامه‌ی و گزارش‌های سالانه عملکرد یک مکان به صورت روزانه و سالانه.

در آغاز ممکن است این گل نوشته‌ها دربردارنده‌ی سندهای تکراری یک دستگاه مالی به نظر آیند، اما سرشار از واژه‌های ایرانی هستند. با شناخت درست ریشه‌های ایرانی این واژه‌ها، می‌توان از شغل‌ها و حرفه‌های گوناگون آن دوره آگاه شد. هم‌چنین با نام میوه‌ها، رستنی‌ها و چهارپایانی برخورد می‌کنیم که هنوز در زبان فارسی و یا گویش‌های آن به جای مانده‌اند. علاوه‌بر این به نام جای‌های بسیاری که برخی از آن‌ها هنوز دارای همان نام‌ها هستند برخورد می‌کنیم که می‌توان جای حدود ۳۰۰ تا ۳۵۰ مکان نامبرده شده را مشخص کرد. نقش مهرهای روی گل نوشته‌ها، که بسیاری از آن‌ها نام دارنده‌ی آن را در بر دارند (چون نقش مهر کورش یکم و داریوش) می‌تواند آگاهی بسیاری در مورد هنر و اندیشه‌های آن دوره، خواه اسطوره و خواه واقعی، در اختیار پژوهشگران بگذارند (پیش‌گفتار).

در باب گل نوشته‌های مورد پژوهش در این کتاب، باید اشاره شود که در سال ۱۳۲۷ هجری مؤسسه‌ی شرق‌شناسی دانشگاه شیکاگو ۱۵۰ گل نوشته‌ی باروی تخت جمشید را که در آن مؤسسه نگه‌داری می‌شدند، به همراه تعدادی لوح که تنها نقش مهر داشتند و سه صندوق شامل قطعه‌های بسیار خرد، که در آن زمان دارای ارزش مطالعاتی به‌شمار نمی‌آمدند، به ایران بازپس فرستاد. همه‌ی این گل نوشته‌ها دارای نشانه Fort (کوتاه‌نوشته Fortification= استحکامات، بارو) به همراه شماره‌های ترتیبی بر اساس جعبه‌هایشان هستند که در شماره‌گذاری‌های نخستین در مؤسسه شرق‌شناسی دانشگاه شیکاگو به آن‌ها داده شده بود. دکتر ارفعی نویسنده‌ی کتاب درباره‌ی گل نوشته‌های فوق چنین می‌نویسد:

در آغاز ممکن است این گل‌نوشته‌ها در بردارنده‌ی سندهای تکراری یک دستگاه مالی به نظر آیند، اما سرشار از واژه‌های ایرانی هستند. با شناخت درست ریشه‌های ایرانی این واژه‌ها، می‌توان از شغل‌ها و حرفه‌های گوناگون آن دوره آگاه شد

تخت جمشید

انگشت شست دست چپ است، صاف اما مقعر است. به نظر می‌آید برای شکل دادن گل به صورت لوحه‌های قابل نوشتن، نخست گل را مسطح کرده و سپس دو لبه آن را روی هم می‌آوردند. قبل از آن که دو لبه روی هم آورده شوند، بندی موئین گره می‌زدند و در میانه‌ی آن جای می‌دادند که بخش آزاد آن به صورت حلقه‌ای از سمت چپ خارج می‌شد. این عمل سبب پدید آمدن دو سوراخ در لبه‌های بالا و پایین سمت چپ گل‌نوشته می‌شده است. بعد از آوردن دو لبه بر روی هم، لوح را شکل می‌دادند: سمت چپ مسطح و لبه راست به صورت نیم دایره و یا گاه نوک تیز. مهرها پس از نوشتن بر روی گل هنوز مرطوب، زده می‌شده است.» (همان)

در ادامه به چگونگی نوشتن بر روی گل‌نوشته‌ها و ابعاد آن‌ها (درازای ۳۵ - ۴۰ میلی‌متر، پهنای ۲۵ - ۳۵ میلی‌متر، و کلفتی ۱۵ - ۲۵ میلی‌متر) پرداخته شده است. هم‌چنین به کالاهای اشاره شده در این گل‌نوشته‌ها (از جمله غله، شراب، آبجو، روغن، سیب، خرما، کنجد، انجیر، گلایه، بز، گوسفند و غیره) مقیاس اوزان و واژه‌های مرتبط با آن در گل‌نوشته‌ها پرداخته و اشاره می‌کند که در گل‌نوشته‌های خزانه‌ی تخت جمشید، پرداخت‌ها به صورت

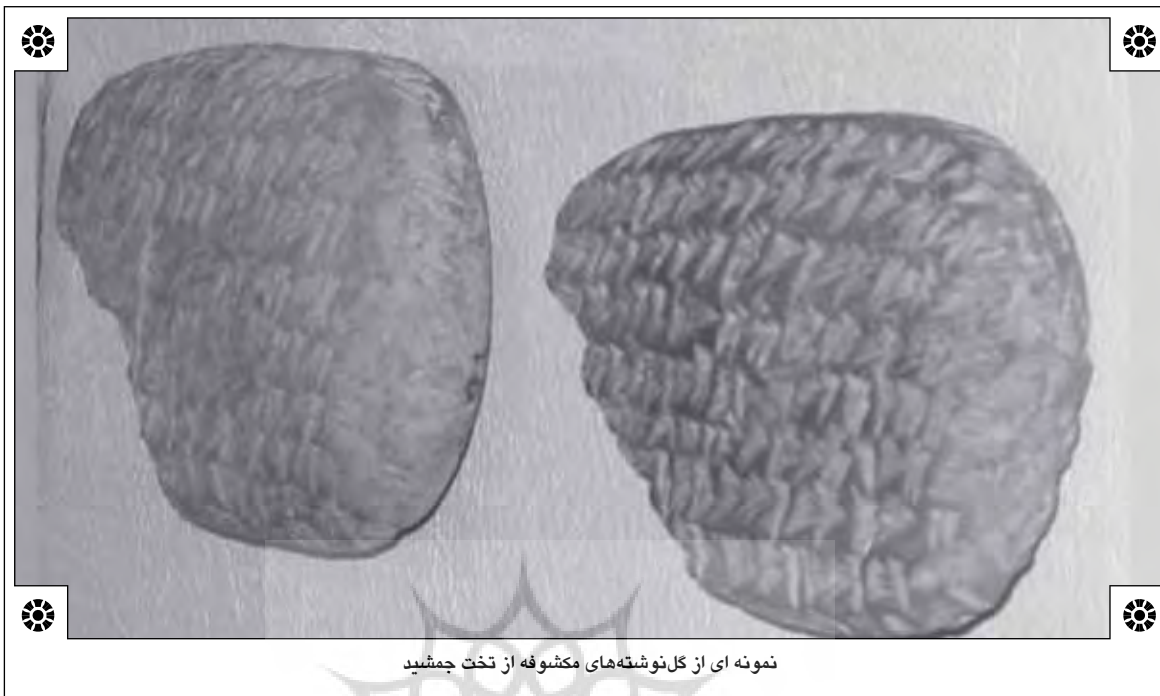
اشاره به تاریخچه‌ی زبان عیلامی، از زبان پروتو عیلامی تا زبان عیلامی هخامنشی در ادامه و در میحی جداگانه به دستور زبان عیلامی هخامنشی پرداخته شده است (صص ۲۰ - ۲۱) در این مبحث به پسوندها، ضمیرهای عیلامی هخامنشی هم‌چون ضمیرهای فاعلی، مفعولی، مفعول‌له، اضافی پیوسته، موصولی، و فعل‌های زبان عیلامی هخامنشی پرداخته شده است (صص ۳۲-۳۳).

ویژگی‌های گل‌نوشته‌های باروی تخت جمشید و گروه متن‌ها مبحث دیگری از کتاب فوق است که در ذیل به آن‌ها پرداخته می‌شود: «تمام گل‌نوشته‌های یافت‌شده از باروی تخت جمشید، اسناد اداری و مالی هستند که در آن‌ها حمل و نقل کالا، دریافت، جابه‌جایی، ذخیره و سرانجام پرداخت کالا در ازای حقوق کارگزاران، مسافران و کارگران دولتی در ایالت فارس سخن رفته است.» (ص ۳۳).

نویسنده در ادامه به شکل و اندازه گل‌نوشته می‌پردازد و اشاره می‌کند: «بیشتر گل‌نوشته‌های باروی تخت جمشید کم و بیش دارای شکلی یکنواختند... به‌طور کلی لبه‌ی چپ گل‌نوشته که محل نگهداری لوح با

دکتر ارفعی در حال مطالعه خطوط باستانی

نقره با وزن پایه‌ای Kaesa (حدود ۸۳ گرم) انجام می‌گرفته است (صص ۳۳ - ۳۴). در ادامه به تقویم در دوره‌ی هخامنشی و نمود آن بر روی گل‌نوشته‌ها می‌پردازد و اشاره می‌کند که در گل‌نوشته‌های باروی تخت جمشید نام ماه‌ها به دو گونه‌ی پارسی و عیلامی آمده‌اند (صص ۳۵). بخش مهمی از کتاب فوق را گروه متن‌های مرتبط با گل‌نوشته‌ها تشکیل می‌دهد. در این مبحث نویسنده با طبقه‌بندی متون گل‌نوشته‌ها از گروه A تا V، بر مبنای موضوع گل‌نوشته‌ها به توصیف هر کدام از طبقات فوق پرداخته است. برای مثال در مورد متون مربوط به گروه A که در رابطه با حمل و نقل کالا است اشاره می‌کند که در همه‌ی متون این گروه از یکی از صورت‌های فعل بردن، حمل کردن، انتقال دادن، و به جایی دیگر بردن استفاده شده است. همچنین به ترتیب ارائه شده‌ی متون در کتاب که نخست بر اساس کالا و سپس سال یاد شده در متن و سرانجام نام کارپرداز است، اشاره شده است. نوشته‌های فوق مربوط به گروه اول می‌باشد که به گونه‌ای مشابه در گروه‌های دیگر نیز دیده می‌شود (صص ۵۵ - ۳۹). در مجمموع از مهم‌ترین موضوعات ثبت شده در گل‌نوشته‌های تخت جمشید که در این کتاب و دیگر تألیفات مرتبط با گل‌نوشته‌های تخت جمشید انجام گرفته می‌توان به چگونگی نقل و انتقال و تحویل کالاها، وزن پایه کالاها و واحد آن^۷، ذخیره کردن غله برای بذر و علوفه، فراهم‌آوری کالا برای آذوقه، دریافتی‌های مسئولان، آذوقه‌های شاهی، مواجب برای کسانی که مناصب دینی دارند، مواجب مادران، مواجب سفر، مواجب روزانه، مواجب ویژه، مواجب مستمر برای جانوران، مواجب ویژه جانوران، مواجب سفر برای جانوران، نامه‌ها^۸ و روزنامه‌ها^۹ اشاره کرد (صص ۵۵ - ۳۹). بعد از توصیف گروه متون فوق در مبحثی تحت عنوان مهرها، اشاره می‌کند که گل‌نوشته‌های تخت جمشید به‌طور معمول یک یا چند نقش مهر دارند

- بسیاری هم بدون نقش مهر هستند (ص ۵۶). همچنین به تصحیح‌های پیشنهادی شادروان هلک بر خواندن شادروان کامرون و نشانه‌ها و هجاهای عیلامی هخامنشی پرداخته شده است. در آخر نیز به ارائه تصاویر گل‌نوشته‌ها و معانی آن‌ها پرداخته شده است (صص ۵۶ - ۲۹۷). قسمت آخر کتاب نیز ترجمه‌ی انگلیسی قسمت اول فارسی کتاب است که همان پیشگفتار، سرآغاز، فهرست، و گروه متن‌ها به زبان انگلیسی آورده شده است. تصاویر ارائه شده گل‌نوشته‌ها نیز در وسط کتاب و حد فاصل نوشته‌های زبان فارسی و انگلیسی دیده می‌شود. در این قسمت که بخش زیادی از کتاب را به خود اختصاص داده، با آوردن تصویر هر گل‌نوشته به ارائه معنی پیشنهادی آن پرداخته شده است.

کتاب گل‌نشته‌های باروی تخت جمشید پژوهشی در باب ۱۵۰ گل‌نوشته پس داده شده به ایران توسط دانشگاه شیکاگو است که با مطالعه آن می‌توان تا حد زیادی به بازسازی سیستم‌های اقتصادی و اداری زمان هخامنشیان کسب اطلاع کرد. کمبود منابع دست اول مربوط به گل‌نوشته‌های تخت جمشید و کوشش نگارنده کتاب در شناخت بیشتر و ودقیق‌تر گل‌نوشته‌ها و استخراج حداکثر اطلاعات ممکن مرتبط با گل‌نوشته‌ها، از چگونگی ساخت و نوشتن بر روی گل‌نوشته‌ها گرفته تا شناخت الفبای گل‌نوشته‌ها و موضوعات مطرح در آن‌ها و همچنین طبقه‌بندی دقیق این موضوعات در قالب چند گروه، این کتاب را به‌عنوان یکی از مهم‌ترین کتاب‌های پژوهشی مرتبط با گل‌نوشته‌های تخت جمشید به حساب آورده است. توانایی و تجربه مؤلف در زبان‌های باستانی ایران خود به‌عنوان یکی از فاکتورهای مهم در بهبود کیفی مطالب ارائه شده در این کتاب بوده است. علی‌رغم موارد فوق، تلاش مؤلف در همسان‌سازی مطالب کتاب خود با نوشته استادش هلک، در برخی قسمت‌های کتاب منجر به برخی نارسایی‌ها شده است.

بسیاری از آن‌ها نیز نانوشته رها شده اند و نیز تعداد بسیاری از آن‌ها به خط و زبان آرامی با مرکب بر آن‌ها نوشته شده اند. در مجموع نزدیک به پنج هزار متن خوانده و ترجمه شده است. که دکتر هلک در کتاب خود ۲۰۸۷ عدد آن را به چاپ رسانده است (ص ۱۹).

۳. از جمله دانشمندانی که در رمزگشایی گل‌نوشته‌های باروی تخت جمشید مؤثر بودند می‌توان به دکتر کامرون، دکتر هلک، آرنو پویل، و پیر پوروا (Pierre M. Purves) اشاره کرد.

۴. شیوه به کار رفته در ارائه متن‌های به چاپ رسیده این کتاب همان شیوه کار و رسم الخط هلک در کتاب الواح باروی تخت جمشید است. هم‌چنین ترجمه فارسی و انگلیسی کتاب نیز مطابق با شیوه هلک می‌باشد. البته این کار کمی در نارسایی ترجمه فارسی آن نیز مؤثر بوده است. در ضمن در این کتاب متن‌ها به بیست و یک گروه و یازده زیر گروه تقسیم بندی شده اند. این متن‌ها نخست بر اساس گروه، سپس کالای اشاره شده، فراهم کننده کالا، کاربرد، نام شهر، سال و ماه، مرتب شده اند (ص ۱۹).

۵. زبان عیلامی بر خلاف زبان‌های سامی (اکدی، عبری، آرامی و عربی) غیر صرفی است که در آن حالت و موقعیت واژه در جمله با افزودن پسوندها و گاه پیشوندها بیان می‌شود. به نظر می‌رسد که بسیاری از ویژگی‌ها زبان عیلامی، از نظر همانندی‌های دستوری و آوایی با زبان تمثیلی (از گروه زبان دراویدی) شباهت‌هایی دارد اما گفته می‌شود بیشتر همانند گروه زبان‌هایی است که به‌طور کلی به آن‌ها زبانهای به اصطلاح زبانهای قفقازی (بدون آن که با یکدیگر خویشاوندی داشته باشند) خوانده شده‌اند. از سویی به درستی چنین به نظر می‌رسد که این زبان، همانند زبان‌های همسایه‌اش سومری، خویشاوندی ندارد و زبانی منحصر به فرد است (ص ۱۹).

۶. هلک در بررسی‌های خود به این نتیجه رسیده است که فعل‌های عیلامی هخامنشی را می‌توان در سه گروه و هر یک را با یک میانوند در زیر گروه اصلی جای داد و به ترتیب آن‌ها را باب‌های I, II, III, Im, IIm, IIIIm می‌نامند. در باب‌های IIm, IIm, IIIIm, IIm با افزوده شدن میانوند Im به صورت‌های اصلی فعل، عملی که در گذشته انجام شده را القاء می‌کنند (از دیدگاه هلک در واقع بی‌زمان هستند) و افعالی که در باب‌های IIIIm و III به کار برده می‌شوند، دارای زمان واقعی در زمان حال و آینده هستند. فعل‌های باب I و Im برای بیان وجه متعدی از فعل معلوم متعدی (چون دریافت کرد، ساختم) و وجه متعدی از فعل لازم (بمیران) از مصدر فعل لازم مردن به کار می‌روند. در باب II و IIm فعل به دو گونه به کار برده شده است: وجه لازم معلوم برای افعال لازم (چون مرد) و وجه مجهول متعدی از فعل معلوم معلوم (چون ساخته شد). باب‌های IIIIm و II برای زمان‌های حال - آینده به کار می‌روند. در کاربرد، باب III بیشتر برای آینده و زمان واقعی استفاده شده (چون می‌گویم) و باب IIm بیشتر برای بیان زمان حال همراه با تداوم به کار رفته است (چون می‌خوانیم، نامیده می‌شویم). در این دو وجه هر دو گونه فعل لازم و متعدی به کار برده می‌شوند (ص ۲۸).

۷. وزن پایه برای کالاهای خشک، غله و میوه، BAR، و برای مایعات، شراب، و آبجو مَریش است (ص ۳۴).

۸. از ویژگی متن‌های نام‌های این است که بیشتر آن‌ها پی‌نوشتی دارند که در آن از نویسنده متن، پیغام برنده، و دریافت کننده پیغام یاد می‌شود (ص ۵۳).

۹. این گونه متن‌ها در بردارنده‌ی گزارش‌های سالانه یا گاه بخشی از سال یک شهر هستند (ص ۵۵).

نمونه دیگری از گل‌نوشته‌های مکتوفه از تخت جمشید

جمع بندی

بر اساس کاوش‌های باستان‌شناسی انجام شده در تخت جمشید، در مجموع دو دسته گل‌نوشته یکی در دو اتاق در باروی تخت جمشید و دیگری در خزانه تخت جمشید پیدا شده است. پژوهش حاضر نتیجه‌ی برخی از گل‌نوشته‌های پس داده شده به ایران مربوط به باروی تخت جمشید است. این گل‌نوشته‌ها اسناد اداری و مالی دستگاه ایالت پارس می‌باشد که همگی مربوط به سال سیزدهم تا بیست و هشتم پادشاهی داریوش بزرگ است. با کمک این گل‌نوشته‌ها و دیگر گل‌نوشته‌های بازخوانی شده تخت جمشید می‌توانیم تا حدود زیادی از سیستم‌های اقتصادی و اداری زمان هخامنشیان آشنا شویم. هم‌چنین می‌توان بر اساس شباهت‌های اسمی بین شهرهای اشاره شده در گل‌نوشته‌ها با جای نام‌های کنونی، از یک طرف به شناسایی موقعیت تقریبی برخی از این شهرها و از طرف دیگر به ارائه نقشه کلی از گستره جغرافیایی هخامنشی دست یافت. در مجموع گل‌نوشته‌های مکتوفه از باروی تخت جمشید که موضوع اصلی پژوهش حاضر است را می‌توان به‌عنوان دریچه‌ای در شناخت و بازسازی ابعاد گوناگون زندگی مردمان وقت محسوب نمود که بعد از گذشت سالیان دراز و گرفتن غبار زمان، به زمان ما رسیده است. با مطالعه همین گل‌نوشته‌ها و دیگر یافته‌های باستان‌شناسی مرتبط است که امروزه می‌توانیم به بسیاری از سؤالات تاریخی و باستان‌شناسی مرتبط با دوره‌ی هخامنشی پاسخ دهیم. سؤالاتی که جواب دادن به آن مدیون تلاش‌ها و فعالیت‌های مستمر دانشمندانی است که برای روشن ساختن گوشه تاریکی از تاریخ کشورمان تلاش و کوشش خستگی ناپذیری نموده‌اند.

پی‌نوشت

۱. m.mousavi_nia@yahoo.com

۲. حدود سی هزار گل‌نوشته از کاوش‌های باستان‌شناسی تخت جمشید گزارش شده بود که بسیاری از آن‌ها قطعات ریز خرد شده یا تنها در بردارنده نقش مهرند.